

Dit bijgevoegde document is ons ter beschikking gesteld door Ben Westerink als onderdeel van zijn lezing op 18 februari 2003 in Café de Marne voor Stichting Marnelandschap)

HOOFDSTUK 10

DE MARNE: EEN LANDSCHAP OP KWELDERWALLEN

Het landschap van de Marne is opgebouwd uit oost-west verlopende kwelderwallen. Deze wallen, die parallel lopen met de Waddenzeekust, hebben een duidelijk stempel gedrukt op de ligging van woonplaatsen, wegen, waterlopen en dijken van de Marne.

Tot omstreeks 1200 was de Marne een eiland dat werd door omringd het Reitdiep, de Lauwerszee, de oude Hunzemonding en de Waddenzee. Dat waren geen kinderachtige waterlopen. Bij vloed werd het Marne-eiland in meerdere eilandjes opgedeeld. De bewoners overleefden op wierden.

Maar in de loop van de middeleeuwen keerde het tij. Toen in de 13e eeuw de Hunzemonding dichtslibde werd Marne met het vaste land verbonden. Aan de noordzijde ging de vorming van kwelderwallen gestaag door. In totaal zijn er 8 wallen te onderscheiden waarvan er 6 bewoond werden. Deze wallen vormen een licht golvend landschap dat wat hoger ligt dan de zware kleigronden in het zuiden. De lichte klei van de kwelderwallen is zeer geschikt voor akkerbouw. Op dit veelgeprezen "Hogeland" kwam de akkerbouw tot grote bloei.

Door de bijzondere ontstaansgeschiedenis neemt de Marne een eigen plaats in binnen het Groninger kleilandschap. Het landschap van de Marne is een collage van kwelderwallen, wierden, wegen en waterlopen die in onderlinge samenhang zijn ontstaan. Deze samenhang is nog op tal van plaatsen in het landschap zichtbaar. Dit hoofdstuk geeft hiervan een overzicht.

de oorsprong van de Marne

Het zuidelijk deel van de huidige Marne is het oudst; het maakt deel uit van de kwelders die enkele eeuwen voor het begin van de jaartelling zijn ontstaan. Hier worden soms scherven gevonden die de allereerste generatie wierdebewoners heeft laten slingeren. De boerderijplaats Panser spant de kroon; er zijn scherven aangetroffen die dateren uit de 6e eeuw voor Chr. De wierden Groot Maarslag, Schouwen, de Ewer, De Hoogte en Midhallum zijn iets jonger en dateren vermoedelijk uit het begin der jaartelling.

Langs de Waddenkust gaat de groei van kwelders gestaag door. Omstreeks de 7e of 8e eeuw begint de kern van de huidige Marne zijn vaste vorm te krijgen. Er ontstaat een stevige kwelderwal die spoedig plaats zal bieden aan een reeks wierden. De benedenloop van de Hunze, aanvankelijk een binnensee, verandert door opslibbing in een trechtersvormige monding. Op de westelijke oever ligt Wehe, op de oostelijke ligt Eenrum.

Omstreeks de 7e of 8e eeuw vindt er een catastrofe plaats die het landschap van de Marne voor goed zal beïnvloeden. Tijdens een serie grote inbraken vanuit de Noordzee wordt de monding

van de Lauwers uitgespoeld. Het bescheiden riviertje verandert binnen enkele tientallen jaren tijd in de Lauwerszee. Één van de geulen, die vanuit uit de Lauwerszee zijn weg landinwaarts zoekt, maakte daarbij contact met de Hunzemonding. Mogelijk zocht de geul zijn weg door een al bestaande waterloop. We zullen het nooit weten. Een groot deel van het Hunzewater stroomt voortaan via de Lauwerszee naar de Noordzee. Door deze inbraak wordt de Marne een eiland. Westelijk van waar nu Vierhuizen zal veel kwelderland in de Lauwerszee verdwenen zijn, hier hebben waarschijnlijk diverse woonplaatsen gelegen. De gronden ten zuiden van de inbraakgeul worden tijdens deze rampspoed verspoeld tot de eilanden Middag en Humsterland.

De zuidrand van de Marne wordt tijdens de grote inbraken zwaar aangetast. Het kralensnoer van wierden, dat rond het begin der jaartelling langs de kwelder kust was ontstaan wordt door de inbraak beschadigd. Tussen Aalsum en Ewer missen één of meerdere wierden.

De inbraakgeul vanuit de Lauwerszee bestaat nog steeds. De geul vormt nu het (westelijke deel) van het Reitdiep. Het Diep is sedertdien de natuurlijke grens tussen de Marne en de landstreken Middag en Humsterland.

Tijden van afbraak worden in het kleiland afgewisseld met perioden van rust. Het vele verspoelde materiaal begon vanzelf weer te bezinken waardoor nieuwe kweldergronden werden gevormd.

In de 9e eeuw raakt de centrale kwelderwal van de Marne bewoond. Er ontstaat een reeks wierden die we thans kennen als Vierhuizen-Ulrum-de Houw-Leens-Tuinster wierden en Wehe. De wierden worden flink opgehoogd met kwelderzoden. Vermoedelijk heeft men de dreiging van het water zeer aan den lijve gevoeld. In korte tijd groeien de wierden uit tot een hoogte van 4 meter.

In deze periode zijn er nog geen dijken. Bij vloed verandert het Marne eiland in een verzameling kleine eilandjes. Zulke eilanden kunnen we opsporen aan de hand van een nauwkeurige hoogtekartaart. In Fig. X is dit schematisch weergegeven. Voorbeelden van zulke eilandjes moeten we zoeken tussen het huidige Houwerzijl en Zoutkamp. Daar bevond zich temidden van een krenkenpatroon een tweetal eilanden waarop diverse kleine huiswierden ontstonden. Deze woonplaatsen zijn in het huidige landschap nog herkenbaar als bescheiden verlaten wierden.

Aan de noordzijde van de Marne ging ondertussen de vorming van kwelderwallen gestaag door. Aan de westzijde heeft de noord-oostwaarts gerichtte stroming van de Lauwerszee de wallen afgebogen. Vooral aan de wal van Hornhuizen is dit goed zichtbaar: de wal buigt hier met de zeekust mee in de richting van Vierhuizen. De oude Hunzemonding verstoerde aan de oostzijde enigszins de uitgroei van de derde en vierde wal.

De oost-west gerichte kwelderwallen vormen de basis voor de topografie van de Marne. De ligging van de woonplaatsen en de loop van waterlopen en wegen worden er door bepaald.

**

kwelderwallen

Kwelders vertonen een natuurlijk reliëf. De zee werpt langs de kustlijn kwelderwallen op. Ze zijn vergelijkbaar met de oeverwallen die langs rivieren ontstaan. Tijdens stormvloed werden vaak grote delen van de jonge kwelders losgewoeld. De zwaardere, zandige kleideeltjes werden op de hogere kwelders afgezet in de vorm van oost-west verlopende ruggen of kwelderwallen. Bij het loswoelen van het lage kwelderland ontstond er dikwijls een stijlrand of kwelderklif. Langs de Noordzeedijk kan men buitendijks ook nu nog kwelderklifjes waarnemen. Deze kliffen begrensd aan de zeezijde de nieuwe kwelderwal. Hierdoor is aan de zeezijde een kwelderwal scherp begrensd, terwijl aan de landzijde een meer geleidelijke overgang aanwezig is (zie Figuur). De kwelderwallen zijn opgebouwd uit een fijnzandig materiaal, de klei is er licht en zavelig; de hoogte varieert tussen 1 en 2 m + NAP. Tussen twee opéénvolgende kwelderwallen vinden we een kweldebekken of laagte. In de kweldebekken zochten de waterlopen hun weg; vanuit dit ingesloten zeewater werd zware klei afgezet. Door inklinkingsverschillen (zware klei klinkt sterker in dan lichte) werd in de loop der eeuwen het hoogteverschil tussen de kwelderwal en het kweldebekken versterkt.

De afstand tussen twee kwelderwallen varieert van minder dan honderd meter tot enkele honderden meters. In de Marne liggen de wallen op een afstand van 500 tot 1000 meter. Om de afwatering te verbeteren zijn de akkers eeuwenlang "bolvormig" geploegd, hierdoor werd het reliëf van de kwelderwallen versterkt. De bolle akkertjes zijn bij de ruilverkavelingen verdwenen maar de glooiingen van de kwelderwallen zijn nog goed - zichtbaar in het landschap.

In totaal kunnen we in de Marne acht kwelderwallen onderscheiden. De oudste is de wal waarop Wehe-Leens-Ulrum en Vierhuizen zijn ontstaan. Omstreeks de 9e of 10e eeuw ontstaat een nieuwe kwelderwal die door de herders van Ulrum-Leens-Wehe wordt verkend. Ze hoeden er hun schapen en runderen en bouwen er hun onderkomen. Zo raakt de wal van Klei (de tweede wal) bewoond. De kwelderwal van Grijssloot is de derde wal in de reeks. Omstreeks de 11e eeuw ontstaat er bewoning op de wal van Hornhuizen-Kloosterburen (de vierde wal). Omstreeks 1175 wordt hier een klooster. Een uitgelezen plek voor pioniers. De kwelderwallen zijn uitstekende gelegenheden om met dijken te experimenteren. De wal van Kloosterburen wordt omstreeks 1200 de basis van de eerste zeedijk (zie elders dit Hoofdstuk). Spoedig daarna ontstaat de wal waar we tegenwoordig Broek en Kleine Huisjes zich bevinden (de vijfde wal) bewoond. Op de zesde wal ontstaat uitgebreide bewoning. Deze wal vormt de basis voor de dorpen Pieterburen, Westernieland en Wierhuizen verschijnen. WE zijn dan inmiddels in de 13e eeuw beëindigd. Enkele honderden meters noordelijker verschijnt de zevende wal. Over deze wal wordt omstreeks 1350 de zeedijk gelegd. Deze dijk (de Oldiek) houdt het uit tot de Kerstvloed van 1717. De achtste kwelderwal vormt in 1717 de basis voor de Middendijk. Deze dijk is als slaperdijk bewaard gebleven.

Een eenvoudige berekening leert dat er iedere 40 à 50 jaar (dus elke generatie) een nieuwe kwelderwal beschikbaar kwam voor bewoning.

In de Marne treffen we diverse generaties wierden. Van zuid naar noord - over een afstand van minder dan 10 kilometer - liggen de verschillende generaties wierden keurig op een rij gerangschikt.

De schilderachtige woonplaats Ewer is tenminste twintig eeuwen oud. Hier lijkt de tijd stil te staan. De wierde torst twee boerderijen en enkele arbeidershuisjes. De paden zijn er onverhard. Tot dezelfde generatie behoren Eenrum en Groot Maarslag, deze wierden zijn op de oostoever van de voormalige Hunzemonding ontstaan. Eenrum en Groot Maarslag zijn volgroeide wierden die oorspronkelijk vergelijkbare afmetingen hebben gekend. Maar het lot van deze oude woonplaatsen was zeer verschillend. Eenrum groeide uit tot een klein provinciestadje terwijl Groot Maarslag de oorspronkelijke bewoningsdichtheid heeft behouden: we vinden er een vijftal boerderijen. Kleinere woonplaatsen op de oostoever van de Hunze zijn Mensingeweer, Maarhuizen en Klein Maarslag. Ze zijn allen een bezoek zeker waard. Maarhuizen is een sfeervolle wandelplek. Een lommerrijk pad voert langs een oud kerkhofje en twee rustieke boerderijen.

Op de westoever van de Hunzeboezem vinden we de dubbelwierde Warfhuizen. De wierden van Warfhuizen ontstonden aan weerszijde van een kreek die in de Hunzemonding afwaterende. Deze waterloop is later tot het Warfhuisterloopdiep vergraven. Op Burum - de zuidelijke wierde van Warfhuizen - hangt nog de sfeer van vervlogen eeuwen.

waar is Vliedorp gebleven ?

Aan de weg van Zuurdijk naar Niekerk, even ten westen van de brug over de Houwerzijlstervaart, begint het fietspad naar Houwerzijl. Het pad voert langs een gedeeltelijk afgegraven wierde. Er ligt een oud kerkhofje. Tussen hoogopgaand geboomte vinden we verweerde grafzerken. Er grazen schapen en er is veel vogelgezang. Het kerkhofje is bezit van de stichting Groninger Landschap. In de vorige eeuw stond hier een arbeiderswoning, het restant van de pastorie. Naar deze oude pastorie is het kerkhofje vernoemd: Ol Weem. Hier stond ooit de kerk van Vliedorp.

Vliedorp is een naam die we met regelmaat op de landkaarten aantreffen. Langs het Reitdiep vinden we de Vliedorpsterpolder en de Vliedorperdijk. Op oude kaarten wordt Vliedorp als een profiel van een dorpje afgebeeld. Maar waar is Vliedorp ? Waarom is er van deze oude woonplaats niets meer te vinden dan het vervallen kerkhofje ?

In 1651 werd de parochie van Vliedorp kerkelijk verenigd met het nabijgelegen Niekerk. De naam Niekerk is veelzeggend. In 1694 werd in Vliedorp het laatste huwelijk gesloten. Enkele jaren later is de kerk afgebroken. De toren van de kerk te Vliedorp stond toen al in Houwerzijl, bijna een kilometer zuidelijker. Vermoedelijk is de bevolking van Vliedorp met de toren meeverhuisd. Of met de zijl in de Houwerzijlstervaart. Zijldorpen vonden zelden rust. Tot aan het begin van deze eeuw werden inwoners van Houwerzijl op Vliedorp begraven: de begrafenisstoet ging per boot over de Houwerzijlster vaart en beklom vervolgens de verlaten wierde. Niet alle oude dorpen hebben zich o in de huidige tijd kunnen handhaven; Vliedorp is hiervan een duidelijk voorbeeld.

De woonplaatsen op de kwelderwallen zijn jonger. De wal van Vierhuizen-Ulrum-Leens-Wehe-Den Hoorn (1) is verreweg het fraaist ontwikkeld. Behalve de al genoemde dorpen vinden we er diverse verlaten wierden. Ze zijn weinig vergraven en daardoor beeldbepalend in het Marne-landschap. Verlaten wierden zijn de Tuinster wierden tussen Leens en Verhildersum, de Houw tussen Leens en Ulrum en Elens ten westen van Ulrum. De dorpswierden Leens en Ulrum zijn uitgroeid tot kleine provinciestadjes.

Eén van de Tuinster wierden (de westelijke) is gedeeltelijk afgegraven en archeologisch onderzocht. Hieruit bleek dat de eerste woonhuizen op de kwelderbodem (+ 0.8 N.A.P.) werden gebouwd. De top van de wierde ligt thans op + 5.0 m. Er stonden dezelfde driescapige hoeven als meer dan duizend jaar daarvoor in Ezinge. De eerste bewoning dateert vermoedelijk uit de 9e eeuw. In de 10 en 11e eeuw is de wierde sterk opgehoogd. In de 13e eeuw breekt de bewoning af. De bedijking maakte het dan mogelijk om buiten de wierden te gaan wonen. Mogelijk zijn de bewoners weggetrokken naar nieuwe dorpen als Pieterburen, Wierhuizen en Westernieland.

Omstreeks 800 sticht de zending/monnik Liudger de parochie Leens. De vruchten worden anderhalve eeuw later afgeworpen. In de periode 975-1000 ontvangt het Duitse klooster Werden diverse landerijen uit de Marne ten geschenke. Deze gronden maken deel uit van de volgende dorpsgebieden: Meniuuerura (Menneweer), Alingi (Elens), UUluringhem (Ulrum), Houa (de Houw), Tiudingi (Tuinsterer wierden) en Uuie (Wehe) en Arnarion (Eenrum). De Petruskerk van Leens is één van de oudste kerken van de provincie. De kerk stamt uit de eerste helft van de 12e eeuw.

Opvallend is de systematiek in de bewoning van de noordelijke helft van de Marne. De bewoning verspringt van wal naar wal in noordelijke richting. De wierdenreeks Vierhuizen-Ulrum-de Houe-Leens-Wehe is tot op vandaag de kern van de bewoning gebleven. Verder naar het noorden neemt de invloed van de wierdenbouw af. In de loop van de 12e eeuw is waarschijnlijk de eerste zeedijk over de kwelderwallen gelegd. De woonplaatsen werden weinig meer verhoogd. De woonplaatsen vallen dikwijls samen met dijkrestanten. Het is soms niet uit te maken of we met een lage wierde, een kwelderwalreliëf of een dijkrestant te maken hebben. De bewoning van de noordelijke Marne is geconcentreerd in dijkdorpjes, boerderijplaatsen, een kloosterdorp en enkele arbeidersstreekjes.

De kwelderwallen van Klei (2) en Grijssloot (3) zijn bescheiden van afmeting. De huiswierden zijn in het stadium van boerderijplaats blijven steken. De meest markante bewoning op de wal van Hornhuizen, Molenrij, Kloosterburen en Kruisweg (4) is het klooster Oldehove geweest dat omstreeks 1175 werd gesticht.

Kloosterburen dankt er zijn ontstaan aan. De afmetingen en de gracht van de abdij zijn nog in het dorp herkenbaar. Hornhuizen (horn = hoek) ligt op het punt waar twee kwelderwallen samenkomen.

De bewoning van het kwelderwallekje van Broek en Kleine Huisjes (5) bestaat voornamelijk uit oude boerenplaatsen. Van oudsher woonden de arbeiders op de boerderij. Omstreeks 1850 ver-

huisden ze naar kleine arbeidershuisjes. Op de wal van Broek gingen de arbeiders in een "streekje" wonen dat Kleine huisjes werd genoemd.

Op de laatste kwelderwal die bewoond is geraakt vinden we de dorpen Pieterburen en Westernieland (6). Het streekdorp Pieterburen ligt onmiddellijk achter de Oude Dijk of de Oldiek. Het heeft een mooie christelijke naam: het dorp van Sint Pieter. De kerk van Pieterburen stamt uit de 13e eeuw. Het dorp wordt voor het eerst genoemd in 1371 en beschreven als "Sancti Petri in nova terra". Ook de kerk van het dijkdorp Westernieland dateert de 13e eeuw. Westernieland heette tot voor kort Mariaburen. Het dorp werd tijdens de Kerstvloed van 1717 geheel verwoest. Naast de boerenarbeiders woonden hier vissers en robbenjagers.

Het "Huis ten Dijke" dateerde uit de 14e eeuw. Het steenhuis lag op een kwelderwal even ten noorden van Pieterburen en had een eigen bedijking. Er is een hardnekkig gerucht dat de eerste bewoners zich met zeeroverij onledig hielden. Het markante huis werd helaas in 1903 afgebroken.

Verspreid tussen de jongere kelderwallen liggen een aantal onbehuisde wierden, ze worden wel "groene wierden" genoemd. Groene wierden die bewaard zijn gebleven vindt men in de woonreeks Grijssloot-Werklust-Klei, langs het Molenrijgster en Uilennestermaar, in de rij Molenrijge-Kruisweg-Hornhuizen en de rij Broek via Kleine Huisjes westwaarts. Zelfs nog noordelijker, in de Ikemapolder, komt een groene wierde voor. Ze liggen dus over de halve Marne verspreid. De functie van deze woonplaatsen hadden is niet geheel duidelijk. Ze zijn vermoedelijk tussen 1000-1200 opgeworpen.

Het dorp Zoutkamp heeft een geheel eigen ontstaansgeschiedenis. In 1575 werd door de Spanjaarden een versterking in de monding van het Reitdiep aangelegd. In 1589 werd deze door de Staatse troepen veroverd. Daarna hebben vissers er zich gevestigd. In 1795 werden er Franse militairen gelegerd. Zoutkamp groeide uit tot een vissersdorp.

De naam Marne komt reeds voor in 11e en 12e eeuwse Duitse kloosterregisters. De Marne werd de basis van 9 kerspelen waaruit later de gemeenten Ulrum, Leens, Kloosterburen en Eenrum werden gevormd. In 1990 werden deze samengevoegd tot de gemeente de Marne.

de oude Hunzemonding

Toen de loop van de Hunze werd door een inbraak vanuit de Lauwerszee werd afgesneden, is de trechtervormige monding van de oude rivier geleidelijk dichtgeslibd. De gronden in de voormalige delta liggen nog altijd laag en bestaan uit lichte tot zware zwavel. Het land is laat in cultuur genomen, men vindt er vrijwel geen bewoning. Het deel van de Hunzeboezem tussen Wehe en Eenrum, dat het Aagt wordt genoemd, is het laatst ontgonnen. Dit gebied onderscheidt zich van de aangrenzende, hoger gelegen gronden door een nauwe en regelmatige, opstrekende verkaveling. De kloosterlingen van Oldeklooster zijn vermoedelijk bij de ontginningen van de Hunzeboezem betrokken geweest.

de kloosters van de Marne

Omstreeks 1175 werd op de kwelderwal van Hornhuizen een klooster gesticht. Het klooster is een van de oudste in de provincie. Tot 1204 was het een dubbelklooster. Toen vond men de tijd gekomen om de behuizing van de monniken en de nonnen te scheiden. Twee kilometer ten zuidoosten van het oude klooster werd het Nijklooster gebouwd. Hier gingen de monniken wonen, de nonnen bleven achter in wat toen het Oldeklooster genoemd werd. De monniken konden zich voortaan ongestoord wijden aan geloofsijver en waterstaat. Vooral waterstaatkundig was er veel werk aan de winkel. Het Nijklooster lag buitendijks, midden in de Hunzedelta. Geen gemakkelijke locatie, want hoewel de Hunze aan het dichtslibben was, bleven de hoofdgeulen veel water afvoeren. Bij stormvloed en springtij wist het opgestuwde zeewater ongetwijfeld de oude Hunzedelta terug te vinden.

* Bij de afdamming en bezijling van de oude Hunzelopen en ontginning van het nieuw bedijkte land zullen de monniken vermoedelijk een doorslaggevende rol gespeeld hebben.

* Nijklooster was een strategische vooruitgeschoven post in de ontginningsgeschiedenis van dit gebied, van waaruit het eiland de Marne uiteindelijk met het vaste land werd verbonden.

* Het ligt in het dijktrace.

Beide kloosters zijn thans verdwenen, de omvang van het Oudeklooster is terug te vinden in de dorpskern van Kloosterburen. Nijklooster is een boerderijplaats, in het omringende slotenpatroon is het oorspronkelijke kloosterrein terug te vinden.

De voormalige kustlijnen langs de Hunzedelta zijn goed uit het oorspronkelijke slotenpatroon te reconstrueren. De westkust wordt gemarkeerd door de wierden van Warfhuizen en Wehe-Den Hoorn. De oostkust liep over de Eenrummerstreek. De vijf boerderijen op de Eenrummerstreek liggen keurig op één rechte lijn. Een eeuw geleden waren het er acht. Tezamen vormen ze een interessante structuurlijn. De boerderijreeks is te beschouwen als een primitieve dijk. Onder en tussen de behuizingen is nog vaag een dijkachtig reliëf zichtbaar. Het is moeilijk te bepalen of dit resten van dijken of natuurlijke oeverwallen zijn. Deze verhogingen hebben ooit deel uitgemaakt van een oude kustwal. Vermoedelijk is deze wal ergens in de elfde of twaalfde eeuw vergraven tot een primitieve zeedijk. De oude dijk sluit in noordelijke richting goed aan bij het tracé van de Oldiek over den Andel. Het was een van de eerste pogingen om een sluitende zeedijk te construeren. Het is een zeer bescheiden reliëf, maar door het historisch perspectief krijgt het grote betekenis.

De boerderijplaatsen op de Eenrummerstreek zijn in aanleg zeer oud. In sommigen boerderijen zitten nog de fundamenten van één meter dikke kloostermopmuren. Vroeger moeten het versterkte steenhuizen zijn geweest. De dikke muren wijzen op vrees voor ongewenste gasten. Op zo'n vooruitgeschoven plek langs de zeekust is de confrontatie met zeerovers zeker niet denkbeeldig. Tot in de 11e eeuw waren de noormannen actief.

Vanaf het fietspad Eenrum-Den Oever-Nijklooster is de oude Hunzemonding duidelijk zichtbaar. Het fraaie fietspad loopt langs de oude zeedijk op de oostoever van de voormalige Hunzemonding. Als we het fietspad in noordelijke richting volgen is de onbewoonde laagte aan de

westzijde is duidelijk waarneembaar. Bij de boerderijplaats met de veelzeggende naam Den Oever, buigt het fietspad naar links en fietst men de Hunzelaagte in. Dicht bij het bruggetje over de Pieterbuurstermaar moet de eerste dijk die de Hunzemonding afsloot, hebben gelegen. Hier zal ooit een afwateringssluis gelegen hebben.

Er is nog een plek waar de oude Hunzedelta goed zichtbaar is. Daartoe brengen we een bezoek aan Klein Maarslag. We kiezen de weg van Mensingeweer naar het zuiden, richting Groot Maarslag. Het land ligt er hoog, tot voor kort vond men hier de bolle akkers. Dit land moet in de eerste eeuwen na de jaartelling zijn gevormd uit kwelderoverwallen die langs de oostzijde van de trechtersvormige Hunzemonding ontstonden. Aan de horizon ligt de wierde Groot Maarslag, één van de gaafst bewaarde wierden in het Groninger land. Het land rondom de wierde is radiaal verkaveld. De oude ringweg is intact. Ten noorden van Groot Maarslag liggen twee kleine wierden: Klein Maarslag en Rollingeweer. Klein Maarslag is het doel van ons bezoek, het ontstond pal op de oostoever van de oude Hunzemonding. Het is een bescheiden wierde, men vindt er één boerenbehuizing, een woonhuis en een kerkhofje. Het kerkje is in 1811 verdwenen. Langs de westelijke horizon is de brede Hunzevlakte goed zichtbaar als een laagte in het land.

de dijken langs de Reitdiepmonding

De bewoners van de onbedijkte Marne hadden heel wat te stellen met de grillen van de Noordzee. Het zeewater kon immers van alle kanten het land ongehinderd binnendringen. Aan de noordzijde was het gebied van nature enigszins beschermd door de vele kwelderwallen. De zwakke plek lag aan de zuidzijde. Via de kilometers brede Reitdiepmonding had de zee een vrije toegang tot de waterlopen die de Marne doorsneden. Als het water bij stormvloed de kwelderbekkens bereikte, werd de Marne in diverse eilandjes opgedeeld. Het kwelderbekken ten zuiden van Leens was een omvangrijke laagte waarin het zeewater lang bleef staan; hier is veel zware klei afgezet (dubbel?). Bedijking van de zuidzijde van de Marne was daarom van grote betekenis.

Er zijn weinig betrouwbare bronnen over de vroege bedijkingen van de Marne. Het blijft dus gissen. Als we het zuiden van de Marne op de hoogtekaart afzoeken dan springt een langgerekt reliëf in het oog. Het is de Zuurdijk. De Zuurdijk is tegenwoordig een straatweg die de basis vormt van het dorpje Zuurdijk, maar ooit moet het een zeedijk geweest zijn. Waarschijnlijk is Zuurdijk een verbastering van Zuiderdijk. De Zuurdijk was een primitieve dijk die bestond uit een groot aantal onderling verbonden verhoogde huiswierden. Men zou het een wierdendijk kunnen noemen. Het dijktracé liep van Barnegaten, via Zuurdijk en Niekerk tot Vierhuizen. Behalve in de restanten van huiswierden is het trace van de oude dijk ook in het sloten- en wegennet herkenbaar. De aanleg van de Zuurdijk was de eerste grootschalige ingreep om de zuidzijde van de Marne te beschermen tegen het zeewater. Ook in het noorden van de Marne werd in dezelfde periode een dijk gelegd, daarbij maakte men gebruik van de oost-west verlopende kwelderwallen. De Zuurdijk sloot bij Vierhuizen aan op de noordelijke zeedijk. Aldus ontstond de eerste kernpolder van de Marne (zie Figuur).

De Zuurdijk heeft het niet lang uitgehouden. In 1287 heeft een grote watervloed de dijk ernstig beschadigd. Doordat herstel uitbleef werd een jaar later de dijk tijdens een nieuwe stormvloed geheel vernield. Eén kilometer zuidelijker werd een nieuwe dijk gelegd. Hierdoor kwamen Ewer, Niekerk en Vliedorp binnendijks te liggen. Deze dijk - de eerste Reitdiepdijk - werd de

basis van de latere polders langs het Reitdiep.

Bij de aanleg van de Zuurdijk moest men diverse waterlopen passeren. Om het water te kunnen afvoeren moet er tenminste een zijk in de Zuurdijk gezeten hebben. Waar nu de Houwerzijlster vaart stroomt bevond zich van ouds een afwateringsgeul, de Houwe genaamd, die bij eb de Marne ontlastte. De zijk in de Zuurdijk zullen we moeten zoeken in het Houwerzijlsterriet ten noordoosten van Vliedorp. Volgens de kroniek van Emo van Wittewierum werd in 1192 in westelijk Hunsingo een zijk gelegd. Het is heel goed mogelijk dat Emo de zijk in de Zuurdijk bedoelde. Toen de Zuurdijk zijn functie verloor zal de zijk met de nieuwe dijk mee naar het zuiden zijn verplaatst. Tenslotte kwam de zijk terecht op de plek waar het dorp Houwerzijl ontstond. In 1347 komt Howersyle al in de kronieken voor. Toen een nieuwe dijk in 1729 verder naar het zuiden werd gelegd, was das verschoven, werd de dijk bij de Houwerzijl een slaperdijk. De Houwerzijlsters gebruikten hun dijk als basis voor hun behuizingen. Houwerzijl is nu een sfeervol dijkdorp.

In de brede monding van het Reitdiep was een uitgestrekt kweldergebied ontstaan. Hier buitelden de bruinvissen en hadden zeehonden hun domein. De eerste grote ingreep in de Reitdiepmonding vond plaats in 1622. Toen werd de Swalvebocht afgesneden. De Swalve was een moeilijk te bedijken bocht in het Reitdiep waardoor het Humsterland bedreigd werd (zie Hoofdstuk ##). De drie buitendijks gelegen boerderijen (de Kampen) kwamen door de afsnijding bij het kerspel Oldehove terecht. Dat betekende flink wat landverlies voor Zuurdijk. In 1729 en 1766 werden de Zuurdijksterpolders ingedijkt. In 1805 volgde de Hoogsterpolder en in 1837 de Torringapolder. De Middendijk en de Kadijk ontstonden tijdens deze inpolderingen.

Van het dijklandschap langs de noordzijde van het Reitdiep zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. De eerste Reitdiepdijk is recent gedeeltelijk afgegraven. Het deel Ewer-Barnegaten is grotendeels gespaard. Aan de randen van Houwerzijl liggen de dijken als geamputeerde stompen. Hierdoor is het dorp zijn perspectief als dijkdorp kwijtgeraakt. De Middendijk, waar in 1825 nog een kolk in werd geslagen, is na de ruilverkaveling verdwenen. Zelfs de kolk is keurig toegedicht. De Kadijk is gespaard (maar plaatselijk verlaagd) en volgens een provinciale verordening beschermd.

De Zuurdijk

De Zuurdijk bestaat uit een lange rij verhoogde huiswierden. Onder de bebouwing zijn de dijkrestanten goed bewaard gebleven. Daar waar de dijk in akkerland is opgenomen is het reliëf door het grondgebruik grotendeels verdwenen. Veel hoger dan twee meter zal de dijk niet geweest zijn. Enkele eeuwen ploegen en eggen laten van zo'n bescheiden verhoging in het land niet veel meer over. De hoogten die nog resteren zijn echter des te waardevoller. Ds. Westendorp geeft omstreeks 1830 een uitvoerige beschrijving van de Zuurdijk.

"We merkten hier ene keten van heuvelen op, gezamenlijk ongeveer 39 of 40 in getal, welke keten bij Barnegat aan de Hunse begint, en tot eenne plaats, Robersum genaamd, langs de dorpen Zuurdijk, Niekerk, Vliedorp en Vierhuizen, veelal nevens den algemeenen rijweg, voortloopt. Derzelver gedaante is meestal langwerpig; sommige zijn geheel rond, andere onregelmatig, terwijl nog andere geheel in elkander schijnen te loopen; in

groote en omtrek zijn ze zeer verschillende. Dewijl dezelve grotendeels bebouwd en verlaagd zijn geworden, zoo is men, nopens de voorgaande hoogte, eenigszins onzeker: thans bedraagt dezelve omstreeks zes voeten boven het maaiveld of de grondvlakte (...). Enkele heuvelen, waren reeds vroeger, door derzelve bezitter, effen gemaakt. Behalve vele scherven, verkreeg men daar een paar oude koperen munten, welke men nog niet weder heeft kunnen magtig worden. Over den oorsprong van deze keten van heuvelen, waaronder de genoemde gevonden worden, denkt men niet gelijk. Sommigen houden dezelve voor brokken en overblijfselen van eenen oude dijk. Dit gevoelen is ook op zichzelf zeer aannemelijk, als men in aanmerking neemt, deels, den loop der Hunze, deels, dat de oude dijk van vóór het jaar 1717, achter Vierhuizen, Hornhuizen en elders, ook zoo stuksgewijze gelegen is".

De Zuurdijk was in Westendorps dagen nog redelijk intact. Blijkbaar waren toen al de meeste woonheuvels verlaagd. De belangrijkste verhoging was Rondenburg. Het vormde de restanten van een omgracht steenhuis. Omdat er tufsteenresten zijn aangetroffen wordt het gebouw als 12e eeuws gedateerd.

Westendorp vergelijkt de dijk van Zuurdijk met de oude dijken op de kwelderwallen in het noorden van de Marne, die als huiswierden zijn overgeleverd, of "stuksgewijze gelegen zijn". Het bijzondere van de Zuurdijk is echter dat deze maar op enkele plaatsen gebruik maakt van natuurlijk reliëf. De dijk lijkt langs een lineaal ontworpen. De Zuurdijk lijkt een wierdendijk. Het is echter ook mogelijk dat de woonplaatsen op de dijk pas werden aangelegd toen een nieuwe dijk de functie van de Zuurdijk had overgenomen. Archeologisch onderzoek zou zulks kunnen uitwijzen.

de dijken op de kwelderwallen

Ook in het noorden van de Marne vinden we sporen van diverse generaties zeedijken. De oost-west georiënteerde kwelderwallen vormden de basis van deze dijken. Toen er aan de noordzijde nieuwe kwelderwallen werden gevormd is de zeedijk mee opgeschoven.

De oudste dijk lag vermoedelijk op de wal van Grijssloot. De tweede dijk lag op de wal Hornhuizen-Kloosterburen. De benaming Hornhuizen (horn=hoek) is veelzeggend. In dit dijktracé lag bovendien het Oldeklooster. Het klooster zal bij de vroege bedijkingen betrokken zijn geweest. Via Wehe en de wierden van Warfhuizen werd de westelijke Hunzemonding bedijkt. Samen met de Zuurdijk, die bij Vierhuizen contact maakte met de noordelijke dijken, ontstond, zoals boven reeds genoemd, de eerste kernpolder van de Marne (zie Fig.). Belangrijk is dat het Oldeklooster in dit dijktracé lag. Het stichtingsjaar van het klooster (rond 1175) geeft ongeveer aan wanneer deze kernpolder ongeveer zal zijn ontstaan.

De volgende stap in de bedijking was de afdamming van de Hunzemonding. De loop van de oude rivier werd voor het eerst door menschenhand bedwongen. De Hunzekreken moesten worden afgedamd of van zijlen worden voorzien. Via een dijk langs de boerderijplaats Den Oever werd de Marne met het vasteland verbonden. Deze keer lag het Nijenklooster in het dijktracé. Het stichtingsjaar van dit nieuwe klooster (1204) geeft aan in welke periode we deze bedijking

moeten plaats. In dezelfde periode zal ook de dijk en de zijl bij Schouwen zijn gelegd. Met de inpoldering van de Hunzemonding was de Marne een schiereiland geworden.

De zeedijk nabij Oldeklooster werd spoedig naar het noorden toe verlegd en verhuisde naar de wal van Broek en Kleine Huisjes. De weg over de wal heet nog altijd de Oude Dijksterweg. De derde sprong maakte de zeedijk omstreeks 1300. De nieuwe dijk liep langs de noordrand van de dubbele kwelderwal waar inmiddels de zeedorpen Westernieland en Pieterburen waren ontstaan. Deze dijk heeft vier eeuwen als zeedijk gefunctioneerd; hij maakte deel uit van het tracé van de "Oldiek". De weggetjes in de gehuchtjes Oudedijk en Kaakhorn herinneren nog aan de loop van de oude zeedijk. Nadat tijdens de kerstvloed van 1717 de Oldiek voorgoed was vernield, werd een geheel nieuwe dijk (de Middendijk) over de meest noordelijke kwelderwal gelegd.

Tussen 1801 en 1837 onderging de noordelijke kustlijn van de Marne grote veranderingen. Er vonden diverse grootschalige bedijkingen plaats. Het waren particuliere ondernemingen; meestal ging het om een beperkt aantal ingelanden zoals de benaming van de Zesboerenpolder (of Hornhuisterpolder) of de Zevenboerenpolder al aangeeft (zie verder hoofdstuk 13)

waterlopen en zijlen in de Marne

De gronden van de Marne hebben een natuurlijke afwatering op het Reitdiep. Hoe beter het Reitdiep zijn water kwijt kan; hoe beter de Marne afwatert. De Marne was vanouds doorsneden met natuurlijke waterlopen. Op sommige plaatsen doorsneden de kreken de kwelderwallen; zijtakken zochten hun loop in de laagten van de kwelderbekkens. Met behulp van een hoogtekaart en de bodemkaart zijn de oude stroomgeulen nog te reconstrueren (zie Fig.).

Een uitgestrekt kwelderbekken was gelegen ten zuiden van Leens. Vroeger stond dit gebied 's winters langdurig blank; op oude kaarten wordt het als moeras aangegeven. De oude benaming Kattenburg van een deel van deze gronden is veelzeggend. Het Hunsingokanaal is in deze laagte gelegd. Er is dit gebied veel zware klei afgezet. Deze is gewonnen in de ticheldobben die ten noorden van het Hunsingokanaal waren gelegen. De klei werd gebruikt voor de fabricage van baksteen. Pas toen in 1920 het gemaal Electra werd gebouwd konden de gronden ten zuiden van Leens goed worden ontwaterd. De band tussen Leens en de waterlopen blijkt uit het haventje dat aan de zuidzijde van de wierde was gelegen. IN de 19e eeuw woonden hier de schippers en de handelslieden.

Het kwelderbekken van Leens werd door ten minste drie wateren ontlast. Een belangrijke rol speelde de huidige Houwerzijlster vaart. Deze van oorsprong natuurlijke waterloop is genoemd naar de oude woonplaats de Houw, een wierde ten westen van Leens. Het Houwerzijlvest verzorgde via deze waterloop de afwatering van het westelijke deel van de Marne. Via de Houwerzijl werd op het Reitdiep geloosd.

De tweede stroom liep richting Niekerk en werd later vergraven tot het Hunsingokanaal. Dit water moet oorspronkelijk ten noorden van Zoutkamp in zee gestroomd zijn. Aan de oostzijde sluit het Hunsingokanaal aan bij het Warfhuisterloopdiep. Laatstgenoemd diep is het restant van een vergraven kreek waarlangs ooit de wierden van Warfhuizen zijn ontstaan. Beide diepen maken onderdeel uit van de oude vaarroute Ulrum-Warfhuizen-Abelstok-Winsum.

De derde geul die het kwelderbekken van Leens ontsloot was de Swalve. Het moet een invloedrijke waterloop zijn geweest want in oude geschriften over de Marne duikt de benaming Swalve met regelmaat op. Het was van oorsprong een getijdengeul die de Hunzeboezem met het Reitdiep verbond. De Swalve doorsneed even ten westen van Verhildersum de kwelderwal van Vierhuizen-Ulrum-Leens-Wehe-Den Hoorn en maakte daar contact met de Waddenzee. In de onbedijkte vroege middeleeuwen heeft de Swalve diepe sporen uitgesleten in het centrum van het Marne eiland. Ten oosten van Zuurdijk moet de Swalve in het Reitdiep hebben uitgewaterd. Ongeveer ter hoogte van de boerderijplaats Pollux. Een meander van het Reitdiep die hierop aansloot werd eveneens de Swalve genoemd; zie hoofdstuk ##). Zowel de Tuinster wierden als de Douwen lijken te zijn ontstaan op de oeverwal van de Swalve. De Hoornse vaart kan beschouwd worden als de gekanaliseerde Swalve.

Van het zuidelijke deel van de Swalve rest nog slechts de Zwaluwetocht, een tochtsloot die iets ten oosten van Zuurdijk eindigt. En wat de naamgeving betreft. Swalve is de Groninger benaming van zwaluw. Zouden het soms oeverzwaluwen zijn geweest die in de stijlranden van de geul massaal hebben genesteld en aldus de naamgeving hebben bepaald?

En dan is er natuurlijk de Hunze. De waterlopen van de voormalige Hunzedelta liggen nu als kronkelende maren in het landschap. Ze vertakken zich vanuit de Kromme Raken. Tussen de wal van Grijssloot en de wal van Hornhuizen-Kloosterburen heeft een tak van de Hunzedelta zijn weg gevonden; het huidige Uilenestermaar is daarvan overgebleven. In noordelijke richting vertakte de Hunze zich in een drietal kwelderkreken die we nu als Pieterbuurstermaar, Broekstermaar en Westernielandstermaar kennen. Al in een vroeg stadium hebben de bewoners van de Marne de loop van de Hunze naar hun hand gezet. De waterlopen van de Hunze stroomden aanvankelijk noordwaarts richting Waddenzee. Door waterstaatkundige ingrepen werd in de dertiende eeuw de stroomrichting van de Hunzelopen omgekeerd. Nabij de wierde Schouwen werd de Hunze afgedamd en van een zijl voorzien. Via de Schouwerzijl kon de Marne op het Reitdiep afwateren. Afwatering richting Waddenzee was mogelijk via een zijl in de Oldiek nabij Westernieland. Deze zijl, de Hiddingerzijl, heeft tot 1520 gefunctioneerd.

De belangrijkste zijlen in de Marne waren de Houwerzijl en de Schouwerzijl. Rond deze zijlen zijn het Houwerzijlvest en het Schouwerzijlvest ontstaan. In 1716 is de zijl bij Houwerzijl dichtgeslagen; de uitwatering is toen opgegeven. Van het hout van de zijl van Houwerzijl werd bij Zoutkamp een pomp geconstrueerd. Maar deze poging liep op niets uit want de capaciteit van dit zijltje was te beperkt zodat de Houwerzijlsters wel via de Schouwerzijl moesten afwateren. Erg van harte ging het niet, want de Houwerzijlsters - met hun lage gronden - wilden een lager peil dan de Schouwerzijlsters.

de wegen in de Marne

De woonplaatsen op de kwelderwallen werden door oost-west verlopende wegen met elkaar verbonden. De wegen zijn in aanleg even oud als de woonplaatsen. Een fraai voorbeeld van zo'n oude weg is de straatweg die Vierhuizen met Ulrum, Leens en Wehe-Den Hoorn verbindt. Het tracé van deze weg is goed bewaard gebleven en weinig gemoderniseerd.

Loodrecht op de kwelderwal ontstonden wegen die het nieuw gevormde kwelderland ontsloten. Het waren schapendriften waarlangs de herders met hun kudden trokken. De weg van Ul-

rum naar Hornhuizen heet nog Schapenweg. De onverharde weg tussen Leens en het walletje van Grijssloot heet de Schapenlaan. Deze wijze van ontsluiten heeft zich bij iedere nieuwe kwelderwal herhaald. Veel van deze wegen zijn bestaan gebleven en hebben hun functie behouden. De systematiek waarmee de Marne bewoond is geraakt kan in het huidige wegenpatroon goed worden herkent.

De oost-west verlopende wegen vallen samen met oude dijkentrace's. Toen in de 18e eeuw de Reitdieppolders werden aangelegd, werd de Zuurdijk de basis van een aantal wegen die de nieuwe polders ontsloten. De Reitdieppolders werden door zes notwegen ontsloten waarvan er vijf vanuit de Zuurdijk ontsprongen. Van deze vijf wegen is er één in geslaagd om, via de brug bij Electra, de overkant van het Reitdiep te bereiken.

Het heeft lang geduurd voordat de wegen in de Marne verhard werden. Rond 1800 was alleen de trekweg langs het Hunzingokanaal met puin verhard. Een verharde weg was blijkbaar niet nodig om in 1834 te Ulrum de Afscheiding te doen beginnen. De Zuurdijk werd pas in 1862 geplaveid. Als men bedenkt dat hier in het begin der 19e eeuw zeven boeren woonden die elk op meer dan 100.000 gulden werden geschat, dan was Zuurdijk vermoedelijk het rijkste kerspel van Nederland. En dat alles zonder verharde wegen.

Tegenwoordig zijn er in de Marne weinig onverharde wegen meer. Een voorbeeld van een oude weg is het jaagpad dat in 1659 langs de vaarroute Ulrum-Abelstok-Winsum werd gelegd. Het gedeelte tussen Warfhuizen en Abelstok is bewaard gebleven. Het is een schilderachtig pad dat noodt tot een wandeling. In de met eeuwenoud puin versterkte bermen groeien Bosaardbei, Rataelaar, de Gele en Paarse morgenster.

Tenslotte moet vermeld worden dat tijdens de ruilverkaveling en herinrichting van de Marne in de jaren '80, diverse fraaie fietspaden zijn aangelegd. Sommige van deze paden hebben geen historische basis maar volgen wel zeer oude structuurlijnen, zoals het fietspad Eenrum-Nijklooster.

de ruilverkavelde Marne

De verkaveling van de Marnegronden was van oorsprong regelmatig blokvormig. Door de insluiting van kreken en prieden was dit regelmatige patroon op veel plaatsen doorbroken. Om de afwatering te verbeteren werden de percelen bolgeploegd; men sprak van "kruinige"percelen. Door ruilverkaveling en schaalvergroting is er van het oorspronkelijke kavelpatroon weinig meer overgebleven. De kruinige percelen zijn vrijwel overal verdwenen.

Na de tweede wereldoorlog is er veel historie uit het landschap verdwenen. De lage gronden tussen Leens en Zuurdijk zijn door ruilverkaveling onherkenbaar geworden. De Reitdiepdijken worden node gemist. Bij Leens verstoren een bos en een industrieterrein het open landschap. Het landschap bij Abelstok vertoont een overdaad aan "natuurbouw".

Maar toch valt er in de eigentijdse Marne nog heel veel te bewonderen. Door de ruilverkavelingen werd de Marne meer dan ooit een open grootschalig landschap. De basis van het landschap, de welvingen die de zee achterliet in het cultuurland, de oude dorpen en de verlaten wierden die ooit op de licht glooiende wallen werden opgeworpen, het is immers bewaard gebleven. Fraaie fiets- en wandelpaden staan U ten dienste om de geschiedenis en de samenhang van dit bijzondere deel van het kleilandschap zelf te ontdekken.

* behalve het heuveltje op het kerkhof van Vliedorp, liggen er in dit deel, tussen Houwerzijl en Zoutkamp nog acht wierden en mindere hoogten.

* Fietspad bij Niekerk bekijken. Oude Zoutkampertocht?

* [Onderschrift kaartje?]: Als we de verspreidingskaartjes van gevleugeld hertshooi, heelblaadjes en zeegroene zegge combineren, dan verschijnen de kruinen van de vroegmiddeleeuwse kwelderwallen! Vooral het gevleugeld hertshooi blijkt een zeer gevoelige indicator voor deze wallen. Gekarteerd in kwart kilometerhokken (Figuur 5) verbeeldt het hertshooi de vier oorspronkelijke kwelderwallen, die zijn gescheiden door laagten waarin vroeger de Hunzedelta het Drentse water naar zee afvoerde.

* Den Hoorn is een veel jongere nederzetting van Wehe (dat ontstaan is op een rechthoekige wierde).

* Kruisweg. Ontstond op de kruising van twee wegen, 19e eeuwse arbeidershuisjes.

* Hornhuizen, bewoning dateert al uit de 10e eeuw. Einde 12e eeuw verscheen hier een dijk. Binnengedijkt.

* In de tiende tot de twaalfde eeuw neemt de bewoning van de Marne sterk toe.

5838 woorden

Foto's:

* Markante maar

* kwelderwallen (welvingen)

* oude dijk bij Houwerzijl

* Ewre

* dijk bij Vierhuizen.

* verlaten wier (Tuinster, de Houw)

* onverharde schapenweg ten noorden van Leens.

* Hunzervlakte bij Klei Maarslag

* fietspad Eenrummerstreek

[Onderschrift foto: Ten westen van Hornhuizen betreden we via een coupure in de oude zeedijk het oude Marnelandschap. Het is een bijzondere dijk. Deze dijk is in oorsprong de eerste middeleeuwse dijk en maakte deel uit van de Oldiek. Na de Kerkstvloed van 1717 opgehoogd en opgenomen in het tracé van de Middendijk. Ten noorden hiervan zijn de dijken te herkennen die dateren uit de inpolderingen van 1806 en 1875] [eigenlijk in Hoofdstuk 13]